

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ƏLİYEVƏ SƏLMİ SALEH qızı

DİLDƏ XİTAB

(Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)

10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2010

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Əbülfəz Rəcəbli
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

İlham Tahirov
filologiya elmləri doktoru

Gülçöhrə Aliyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dillər Universiteti

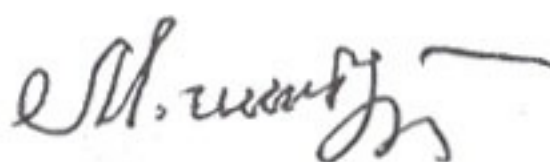
Müdafiə 23 noyabr 2010-cu ildə saat 14⁰⁰
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 6 oktyabr 2010-cu ildə göndərilmişdir.

D.01,141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin dünyanın müxtəlif ölkələri ilə intensiv beynəlxalq əməkdaşlığı dövründə ana dilinin tədqiqi ilə yanaşı xarici dillərin öyrənilməsi məsələləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən dövlət dilimizin qohum dillərlə tədqiqi ilə yanaşı, müxtəlif sistemli dillərin müqayisə-tutuşdurma metodu əsasında öyrənilməsinin zəruriliyi də günü-gündən aktuallaşır. Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı əlaqələrin sürətlə genişlənməsi Azərbaycan dilçiliyi qarşısında da bir sıra məsələlər qoyur: flektiv dil olan ingilis dili cümlələrini aqlütinativ dillərə aid olan Azərbaycan dilinə adekvat şəkildə necə çevirməli; söz sırası sabit olan ingilis dili cümlələrinin quruluş özünəməxsusluğunu söz sırası nisbətən müstəqil olan Azərbaycan cümləsində necə verməli; ingilis dilindəki bu və ya digər kateqoriyanı Azərbaycan dilinin hansı ekvivalent kateqoriyası ilə ifadə etməli və s.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir dilin sintaktik quruluşunda qarşı tərəfə müraciət edilmənin – xitabların böyük əhəmiyyəti vardır. Müxtəlif xalqların dillərində fərqli müraciət etikətləri mövcuddur. Çox vaxt bu etikətdən lazımı məqamda, yerində istifadə etmədikdə anlaşılmazlıq baş verir. Məsələn, Azərbaycan dilində *xanım* etiketi ingilis dilində *madam*, *milady*, *miss* və *missis* müraciət etiketinə ekvivalentdir. Azərbaycanlı onları, xüsusilə sonuncu ikisini işlətdikdə ehtiyatlı olmalıdır ki, müraciət etdiyi qadının hisslərinə toxunmasın.

İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində xitabın cümlədə hansı mövqedə işlənməsindən asılı olaraq incə fərq çalarları mövcuddur. Hər iki dildə canlılara və cansız əşyalara, canlı əşyalardan insana və digər canlı əşyalara xitab məqamında bəzi özünəməxsusluqlar vardır və ünsiyyət zamanı onların nəzərə alınması vacib məqamlardan sayılır. İngilis və Azərbaycan dillərində xitabların ifadə vasitələrinin araşdırılmasının aktuallığı da bundan irəli gəlir.

Bu mövzunun aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, dilçilər arasında dil və mədəniyyət problemlərinə, eləcə də ünsiyyət prosesinin mühüm kateqoriyalarından olan xitabın nitq etikətləri sırasında yerinin və rolunun aydınlaşdırılmasına, tipoloji cəhətdən müxtəlif dillərdə xitabın kommunikativ-praqmatik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına maraq artmaqdadır, çünki müxtəlif sistemli dillərdə xitabın tədqiqinə kompleks şəkildə yanaşma təkcə iki dilin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan vermir, eyni zamanda tədqiq olunan dillərin daşığı-

cıları olan xalqların milli şüur özəlliklərini aşkarlamağa, dillər arasında mövcud fərqlərin səbəblərini axtarmaq və əsaslandırmaq üçün oriyentirləri müəyyənləşdirməyə yardım edir.

Tədqiqatın obyektı ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik (sintaktik) sistemidir, **predmeti** isə ingilis və Azərbaycan dillərinin sintaktik sistemində mühüm kateqoriyalardan biri olan xitab və onun hər iki dildə ifadə vasitələri, onların özəllikləridir.

Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilində xitabın ifadə vasitələri, cümlədə xitabın mövqeyi, insan bildirən canlılarda, insandan başqa digər canlıları bildirən varlıqlarda və cansız əşya bildirən varlıqlarda xitabın işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və ingilis dili xitabının bu məqamlarda işlənməsinin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrini və üsullarını aşkara çıxarmaqdır.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı *vəzifələr* yerinə yetirilmişdir:

- Ümumi dilçilikdə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dilçiliyində ünsiyyət prosesinin mühüm kateqoriyalarından biri olan xitabla əlaqəli fikir və mülahizələri nəzərdən keçirmək;
- dildə xitabın işlənmə xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- ünsiyyət prosesində ingilis və Azərbaycan dillərində xitabların funksional xüsusiyyətlərini təsvir etmək;
- kommunikativ baxımdan ingilis və Azərbaycan dillərində xitabların qrammatik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- ünsiyyət prosesinin müxtəlif tip situasiyalarında ingilis və Azərbaycan dillərində xitabların müqayisəli təhlilini vermək;
- ingilis və Azərbaycan dillərində xitabların işlənməsində oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək;
- ingilis dilində xitabların Azərbaycan dilində ifadə vasitələrini göstərmək;
- ingilis və Azərbaycan dillərində bədii ədəbiyyatdan nümunələr toplamaq, onları əvvəlcə nitq hissələrinə, sonra isə nitq hissəsi daxilində tematik ifadəsinə (yuvaya) görə təsnif etmək, cümlədə işlənmə mövqeyinə görə xitabları qruplaşdırmaq;
- İngilis dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümələrdə adekvatlığı və ekvivalentliyi qorumaq, milli xüsusiyyətləri nəzərə almaq üçün tövsiyələr vermək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq hind-Avropa dilləri ailəsinin german dilləri qrupuna daxil olan flektiv analitik ingilis və türk dilləri ailəsinə daxil olan aqlütinativ sintetik Azərbaycan dillərinin materialları əsasında xitabın dildə işlənməsinin bütün aspekt-

ləri müqayisəli planda araşdırılır, oxşar və fərqli xüsusiyyətlər aşkarlanır və tərcümədə praktik məqsədlər üçün tövsiyələr verilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında xitabın ifadə vasitələri və üsulları tədqiq və təsvir edilir ki, bu da həmin müxtəlif ifadə vasitələrini və üsullarını dildə bütöv bir sistem şəklində təqdim etməyə, xitabın, bütövlükdə müraciətin mahiyyətinin funksional özünəməxsusluqlarını üzə çıxarmağa, kommunikasiya aktının müxtəlif sferalarında xitabetmənin, müraciətin spesifikasiyasını aydınlaşdırmağa imkan verir.

Dissertasiyanın nəticələrindən ali məktəblərin filologiya fakültələrində ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikalarının tədrisi prosesində, müqayisəli və funksional qrammatika problemi üzrə xüsusi kursların təşkilində, ali məktəblər üçün sintaksis, tərcümə nəzəriyyəsi üzrə dərslik və metodiki vəsaitlərin hazırlanmasında, eləcə də praktik tərcümə prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat işində əsasən müqayisə-qarşılaşdırma və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Nəzəri aspektdə aparılmış bu tədqiqatda tipoloji araşdırmaların elmi tədqiqat üsulları yeri gəldikcə tətbiq olunmuşdur.

Dissertasiya işində mənbə kimi ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik (sintaktik) quruluşunun ümumnəzəri məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar, eləcə də ingilis və Azərbaycan şair və yazıçılarının əsərlərindən, hər iki dildə nağıl, atalar sözləri, təmsillərdən istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılmış müddəalar: 1. Dil universal ünsiyyət vasitəsi olduğuna və ünsiyyət ən azı iki şəxsin – danışan və dinləyən – arasında fikir mübadiləsi olduğuna görə xitab dil universalisidir. Ümumiyyətlə dildə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində xitab kateqoriyası universal xarakter daşıyır. Xitab ünsiyyətin milli-mədəni spesifikasiyasını əks etdirən vahid olaraq nitq etiketindən kənarda nəzərdən keçirilə bilməz.

2. Qarşılaşdırılan dillərdə xitab cümlənin mübtədası, xəbəri və tamamlığı ilə şərti ekvivalent ola bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xitabla cümlənin mübtədası arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır.

3. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində xitabla adlıq və vokativ cümlələr arasında sıx münasibətlər vardır, lakin, bir tərəfdən, xitablari, digər tərəfdən, adlıq və vokativ cümlələri fərqləndirmək olar.

4. Qarşılaşdırılan dillərdə xitablar, əsasən, insanlara müraciət edilərkən işlədilir, lakin istər ingilis dilində, istərsə Azərbaycan dilində xitablar insandan əlavə, digər canlılara, hətta cansız əşya və mücərrəd anlayışlara müraciət məqsədi ilə də işlədilir. Sonuncu halda cansız əşya və mücərrəd əşyalar şəxsləndirilir.

5. İstər ingilis, istərsə Azərbaycan dilində xitablar əsasən isim, sifət, say, əvəzlilik, fəli sifət ilə ifadə oluna bilər. Bundan əlavə, xitablar həm ismi, həm də fəli söz birləşmələri ilə də ifadə olunur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında hazırlanmış, müzakirə edilmiş, müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edən 8 məqalə dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“İşin ümumi səciyyəsi” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, metod və mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində dilin – aydın şəkildə üzlənən nitqin insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olması haqqında məlumat verilir. Məlumdur ki, ünsiyyət – qarşılıqlı fikir mübadiləsi yalnız, ən azı, iki fərd, iki subyekt arasında mövcud ola bilər. Cəmiyyətdən təcrid edilmiş, cəmiyyətdə yaşamayan, cəmiyyətin üzvü olmayan hər hansı bir fərdin dili – nitqi ola bilməz.

Dillərin hamısında və ya böyük əksəriyyətində özünü göstərən oxşar və ya bəzən eyni dil hadisələri dil universaliləri adlanır. Belə dil universalilərindən biri də, dünyanın bütün dillərində mövcud olan xitablardır. Xitabların işlənməsi dil universalilərindən olsa da, hər halda, onun müxtəlif dillərdə təzahüründə milli özünəməxsusluqlar da özünü göstərir. Bu da xitabın müxtəlif sistemli dillərində işlənməsinin özəlliyini müqayisəli-tipoloji planda araşdırmağı dilçilik elminin aktual problemlərindən birinə çevirir.

Dilçilik ədəbiyyatında danışanın (əyani və qiyabi) dinləyənin müraciətini bildirən sözlər xitab adlandırılır. Xitab bütün dünya dillərində mövcuddur. O, dillərdə istər canlı, istər cansız əşya adı bildirən, istərsə də mücərrəd məfhum bildirən sözlərlə ifadə olunur.

Dünya dillərində insana, heyvanlara, quşlara, mövhumi qüvvə və real varlıqlara, suya, oda, torpağa və göylərə, çaya, dağa, vətənə, ağaclara, bitkilərə, küləyə, yağışa və qara – bir sözlə canlı-cansız hər şeyə müraciət edilə bilər. Artıq qeyd edildiyi kimi, xitab dünya dillərində dil universalilərindən biridir.

Dissertasiyanın **“Xitabın tədqiqi tarixi və ingilis və Azərbaycan dillərində mövqeyi”** adlanan I fəslə iki yarım bölmədən ibarətdir. *I yarım bölmədə* ingilis və Azərbaycan dillərində qədim yazılı abidələrin materialları da daxil olmaqla, son dövrlərə qədər xitabın tədqiqi tarixi izlənilir, xitabın işlənməsi haqqında geniş məlumat verilir.

Nitqdə cümləni təşkil edən baş və ikinci dərəcəli üzvlərlə yanaşı bəzi söz və söz birləşmələri də işlədilir. Bu sözlər qrammatik cəhətdən cümlə ilə və hətta cümlənin heç bir konkret üzvü ilə bağlı olmur. Onlar bütövlükdə cümlənin məzmunu ilə əlaqədar olaraq işlədilir. Belə söz və ya söz birləşmələri nitqdə müraciət, münasibət, hiss-həyəcan və bu kimi mənalar ifadə edir. Bu məqsədlərlə işlədilən söz və ya söz birləşmələrinə cümlənin müstəqil üsürləri adını vermək olar.

İngilis dilinin qrammatik quruluşunu araşdıran bir sıra tədqiqatçıları¹ xitabı cümlənin müstəqil üsürlərindən biri sayırlar. K.N.Kaçalova və E.E.İzraileviçin fikrincə, cümlədə elə sözlərə rast gəlinir ki, onlar nə cümlə, nə də cümlə üzvləri ilə bağlıdır. Bu sözlərə xitab, nida və əlavə daxil edilir. Müəlliflər xitaba belə bir tərif verirlər: “O sözlərə xitab deyilir ki, onlar müraciət edilən şəxsi bildirir.”²

O.Musayev xitabı belə təyin edir: “Ünsiyyət zamanı müraciət olunan şəxsi bildirən söz və ya söz birləşməsinə xitab deyilir”.³

İngilis dilində xitab cümlənin müstəqil üsürü kimi təqdim edilsə də, Azərbaycan dilində xitab “xüsusiləşmiş üzv” və ya “cümlənin əlavəli üzvü” kimi verilir.

Güman olunur ki, türk dillərində yarandığı dövrdən xitablar işlənməmişdir. Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələri olan göytürk Orxon-Yenisey kitabələrinin dilində xitablara bol-bol rast gəlinir⁴. Müasir türk

¹ Каушанская В.Л., Ковнер Л.Р., Косевникова О.Н., Проковьева Е.В., Райнес З.М., Сквирская Ф.Я., Чырлина С.Е. Грамматика английского языка, Л., 1973, с. 262; Качалова К.Н., Израильевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка., М., 1996, с. 384; Беляева М.А. Грамматика английского языка, М., 1977.

² Качалова К.Н., Израильевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка., М., 1996, с. 384.

³ Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1979, s. 254.

⁴ Rəcəbli Ə. Göytürk dili, IV, Sintaksis, Bakı: Nurlan, 2003, s. 413-414.

dillərində olduğu kimi, qədim türk dillərində də xitab ismin adlıq halında işlənmişdir. Bu halı xüsusi qeyd etmək lazımdır, çünki xitabla bağlı elmi ədəbiyyatda dildə, eləcə də türk dillərində xitabı ismin yeddinci halı – çağırış halı kimi təqdim edirlər¹.

Sonrakı dövrdə yazılan əsərlərdə xitablar haqqında daha dolğun məlumat verilmiş, xitabların tədqiqi morfolojiyadan sintaksisə keçirilmişdir. İndiki dövrdə xitablar istər rus dilçiliyində, istərsə türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan söz və ya söz birləşməsi hesab edilir.

Azərbaycan dilçiliyində xitablar haqqında nisbətən geniş məlumatı ilk dəfə Y.M.Seyidov vermişdir². Y.Seyidov yazır: “Cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqəsi olmayıb, cümlədə müraciət məqsədi ilə işlədilən sözlər *xitab* adlanır. Xitab ismin adlıq halında olur və heç bir suala cavab vermir.

Ə.Cavadovun fikrincə, xitablar danışanın dinləyəne münasibətini bildirir. Bu baxımdan o, xitabları iki qrupa ayırır: 1) xitab danışanın dinləyəne müsbət münasibətini bildirir; 2) xitab danışanın dinləyəne mənfi münasibətini bildirir. Bu münasibətlə o yazır: “Danışan dinləyəne xitabla müraciət etdiyi kimi, ona öz münasibətini də bildirir. Xitab, xitab qrupuna daxil olan sözlərin leksik mənası, xitabların ifadə tərz, intonasiya bu məsələdə mühüm rol oynayır. Bədii ədəbiyyatda xitabın bu xüsusiyyətlərindən obrazların daxili aləmini açmaq üçün istifadə olunur.”³

Azərbaycan dilində xitabın tədqiqi ilə bağlı yazılmış bir sıra əsərlərdə xitabların səciyyəvi xüsusiyyətləri və ifadə vasitələri göstərilmiş, xitabla vokativ cümlələr müqayisə edilmiş, onların arasındakı fərqli və

¹ Гиганов И. Грамматика татарского языка. СПб, 1801; Троянский А. Краткая татарская грамматика. Казань, 1860; Катанов Н.Ф. Опыт исследования ур-яханского языка, Казань, 1903; Казым-бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846; Визиров М.А. Учебник татарско-азербайджанского наречия. СПб., 1861; Джевдетзаде Х. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка (фонетика, морфология и синтаксис), Л., 1934, с. 219; Шахматов А. Синтаксис русского языка, Л. Учпедгиз, изд. 2-е, 1941, с. 126.

² Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində xitab. // S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi Əsərləri”, Bakı, 1955, № 2, s. 49-52; Seyidov Y.M. Xitab. // Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis), S.M.Kirov adına ADU-nun Nəşriyyatı, Bakı, 1959, s. 416-430.

³ Müasir Azərbaycan dili. III, Sintaksis, Bakı: Elm, 1981, s. 312.

oxşar xüsusiyyətlər qeyd olunmuş, xitabla bağlı ümumiləşdirilmiş fikirlər irəli sürülmüşdür¹.

II yarım bölmədə xitabın ingilis və Azərbaycan dillərində mövqeyi aydınlaşdırılır. İngilis və Azərbaycan dillərində xitablar cümlədə nə qrammatik suala cavab verir, nə də dinləyəndən cavab gözləyir. Xitab cümlə üzvləri ilə məntiqi cəhətcə bağlanır. Xitabın əsas vəzifəsi “dinləyəni dinləməyə hazırlamaq, onun diqqətini danışanın nitqinə cəlb etməkdir.”²

Məsələn: *Comrades, my name is Yevgeniy Tarankov.* (D. Hagberg). – Yoldaşlar, mənim adım Yevgeni Tarankovdur

Bu cümlədə danışan comrades sözünü işlədərək kütlənin diqqətini özünə cəlb edir. Burada xitabın diqqəti cəlb etmə, xəbərdarlıq vəzifəsindən istifadə edilmişdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də xitab cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işləyə bilər. Məsələn: *Commander, you have my name* (C.Cussler). – Komandir, sizdə mənim adım var. *Excuse me, ladies* (D.Brown) – Üzr istəyirəm, xanımlar.”

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilindəki cümlə öz mənasına görə əmr, xahiş, yalvarış bildirir. Bu məna xitaba təsir etmiş, xitab da cümlənin əmr, xahiş, yalvarış tonu ilə zənginləşmişdir. Məsələn: *Arrest me, foolish fellow.* – Axmaq insan, məni həbs et”.

Bu cümlədə hədə mənası vardır. Xitab cümlədə işləndikdə bu məna daha qabarıq hiss olunur. Xitablarda ifadə olunan mənalər cümlənin mənası ilə birləşərək cümləyə dolğunluq gətirir.

Müraciət təkcə insana deyil, canlı və cansızlara da aid edilir. Onlar “insanlaşdırılır”. Bu cür xitablar poeziyada, bədii ədəbiyyatda işlədilir. Məsələn: *Su üstündə duran quzu, A boynunu buran quzu, Gəl mənimlə gəzə-gəzə, Çıxaq bizim yaşıl düzə* (M.Rahim).

Danışanın və dinləyənin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində xitablar işlədilir. Danışan birinci, dinləyən ikinci, haqqında danışılan üçüncü şəxsdir. Xitablarda iki şəxs iştirak edir. Birinci və ikinci şəxs. Müraciət obyektii ikinci şəxsdir.

¹ Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, Bakı: Təhsil, 2005; Hacıyeva N. Azərbaycan dilində vokativlər. Bakı, 2007; Orucova Ş. Türk dillərində xitab. Bakı, 2007; Гасанов М.Р. Обращение в современном азербайджанском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Б., 1969.

² Seyidov Y. Azərbaycan dilində xitab // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, Bakı. 1955. № 2. s. 49-52

İkinci şəxsin adı çəkilir, lakin bu ad üçüncü şəxsi ifadə edir. Müraciət ediləni bildirən söz məzmunca ikinci şəxs, formaca üçüncü şəxs olur. Məsələn: *You never asked me for anything, Starling* (Th. Harris) – Sən məndən heç vaxt heç nə xahiş etməmişən, Starling.

Xitabları iki qrupa bölmək olar: 1. Cümlə üzvləri ilə şərti ekvivalent olan xitablar. 2. Cümlə üzvləri ilə şərti ekvivalent olmayan xitablar.

1. Mübtəda ilə şərti ekvivalent olan xitablar: *You may rest easy on that problem, cousin* (D.Hagberg) *Sən nə üçün Sonanın şəklini qaytarırsan, Araz?* (İ.Əfəndiyev).

2. Xəbərlə şərti ekvivalent olan xitablar: *Fred! You are the one responsible for the deaths of our people in Colorado. Anam, bacım, pul sənindir, mal mənim.* (Q.Musayev).

3. Tamamlıqla şərti ekvivalent olan xitablar: a) vasitəsiz tamamlıqla şərti ekvivalent olan xitablar: *I read you, Major* (J. Nance). *Surxay, mən səni axtarırdım, yaxşı ki, özün gəldin* (S.Rəhman). b) vasitəli tamamlıqla şərti ekvivalent olan xitablar: *Ambassador, I can't tell you how grateful I am for your invitation and protection* (Th. Harris). *Döyüşçü Bədirzadə, bu xahişi bir daha dilinə gətirməməyi sənə əmr edirəm* (S.Qədirzadə).

Xitablar həmçinin fikrin kimə aid olduğunu göstərir. Əgər xitabları atsaq, müraciətin, xahişin kimə aid olduğunu görə bilmərik.

Bu xüsusiyyət cümlə üzvləri ilə şərti ekvivalent olmayan xitablara aiddir. Məsələn: *Sweet love! Sweet lines! Sweet life!* (W.Shakespeare). – Şirin məhəbbət! Şirin sətirlər! Şirin həyat!

Bu cümlədə xitabı atsaq, kimə, nəyə müraciət olunduğu naməlum qalar. Bədii ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada xitabların heç də həmişə müraciət, çağırış, mənasında işlənmədiyini görürük. Burada xitablar, əsasən, ikinci dərəcəli mənanı – bədii təsvir vasitəsi rolunu ifadə edir. Deməli, xitablar sırf müraciət məqsədi daşımır, bəzən çağırış, bəzən yardımçı rol yerinə yetirir.

Xitabların işlənmə dairəsi genişdir. Xitablar sadə və mürəkkəb cümlənin bütün növlərində işləyə bilər, amma adlıq cümlədə işləyə bilmir. Belə ki, adlıq cümlədə yığcamlıq, konkretlik vardır. Xitab adlıq cümlədə işlənsə, adlıq cümlə öz funksiyasını itirir. Misal olaraq iki cümləni müqayisə edək: *Spring. The trees blossom.* – Yaz. Ağaclar çiçək açır. *Doctor, it is spring. The trees blossom.* – Həkim, yazdır. Ağaclar çiçək açır.

Xitabın adlıq və vokativ cümlə ilə ümumi və oxşar cəhətləri olmasına baxmayaraq xitabın müraciət məqsədilə işlənməsi onu bunlardan fərqləndirir. Adlıq cümlə ilə xitab arasında oxşarlıqlar var. 1. Hər ikisi adlıq halda olur, söz və söz birləşməsi vasitəsilə ifadə olunur. Adlıq cümlədə bitkin intonasiya ilə əşya və hadisə barədə məlumat verilir. Xitab, eləcə də adlıq cümlə zaman ifadə etmir. Adlıq cümlədəki zaman özündən sonra gələn cümlənin zamanı ilə uzlaşır. Xitabla işlənən cümlənin xəbəri felin hər 3 zamanında ola bilər. Xəbərin keçmiş, indiki və gələcək zamanda olması müraciət edilən vaxta təsir etmir. Çünki dildə əşyaya, şəxsə münasibət vaxtla ölçülür. Danışılan vaxt da indiki zamandır.

İngilis dilində vokativlər, xüsusən ismi birləşmələrdə asanlıqla cümləyə çevrilir. Vokativlərdən müraciət olunanı ayırmaq üçün istifadə edirlər. İlk dəfə bu termini rus dilçiliyində A.A.Şaxmatov işlətməmişdir. "Vokativ cümlələrdə baş və əsas üzv xitabdır, şəxs adıdır ki, nitq ona yönəlir."¹

Azərbaycan dilində vokativlər barədə geniş məlumat N.Hacıyevanın² monoqrafiyasında verilir. Vokativ cümlələr öz mənbələrini xitablardan alsa da onlardan fərqlənir. Xitabların vokativ cümlə olması üçün onlara məxsus çağırış intonasiyasından daha yüksək xüsusi intonasiyaya malik olmasıdır. Bu intonasiya xitabı xitablıqdan çıxarib müəyyən bir fikir ifadə edən cümləyə çevirməyə kömək edir. Xitab yalnız müraciət bildirirsə, vokativ cümlələrdə müraciətlə yanaşı, ona münasibət də bildirilir.

Xitabın ifadəsində başqa vasitələrdən istifadə olunmursa, vokativlərdə dil xarici faktorlardan, xüsusilə jestlər, əl-qol hərəkətləri və s. istifadə olunur. Bütün xitablar xüsusi emosionallıq və intonasiya ilə deyilərək, vokativ cümlələrə çevrilir, hər ikisinin əsasında müraciət durduğu üçün xitablar vokativləşə bilər. Vokativ cümlələr isə xitab olmur. Məsələn: *Səbinə! Sən də belə danışırısan?* (xitab) *Roza, Şeyda! Ah Şeyda, Şeyda!*(vokativ)

Vokativ cümlə məna müxtəlifdir, qəzəb, nifrət, məzəmmət, təəssüf, çağırış, xahiş və s. bildirir.

1. Nifrət bildirən vokativ cümlələr: *Tybalt. You rat-catcher, will you walk?* (W.Shakespeare). *Yumruğunu göyə qaldırıb nədə deyəndə*

¹ Шахматов А.А Синтаксис русского языка, Изд.2 Учпедгиз, Л.1941., с. 86.

² Hacıyeva N. Azərbaycan dilində vokativlər. Bakı, 2007

polis pəncərəni bağladı. - Cəllad! - Namərd! - Qatil! - Qansız! (Mir Cəlal).

2. Çağırış bildirən vokativ cümlələr: *Customer: Madam! Madam! May we have two glasses of water please? Thank you. Sədəf, ay Sədəf bura gəl!*

3. Xahiş-yalvarış bildirən vokativ cümlələr: *Ay analarım, ay bacılarım, sizə sözüm var!*

4. Əzizləmə bildirən vokativ cümlələr: *I can do nothing for myself, my darling (A.Christie). Anacan, səni çox sevirəm!*

5. Məzəmmət bildirən vokativ cümlələr: *You silly little fibster, I've heard you in the room overhead (Thackeray) Sitarə. Bəsdir, bəsdir. Gic-gic danışma. Qulluqçu! Qulluqçu! Necə də ağız dolusu danışır (C.Cabbarlı).*

Vokativ cümlələrin digər növləri barədə dissertasiyada geniş məlumat verilir və nümunələr əsasında şərh olunur.

Dissertasiyanın II fəslə "Xitabın leksik-semantik xüsusiyyətləri və onun qrammatik ifadəsi" adlanır. Bu fəsil iki yarım bölmədən ibarətdir. *Birinci yarım bölmədə* xitabın leksik-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilir. Xitabların leksik mənası haqqında Azərbaycan dilçiliyində Y.M.Seyidov, A.Aslanov, Z.X. Tağızadə, Q.Kazımov, İ.Həsənov və başqaları müəyyən fikirlər söyləmişdir. Müqayisə olunan hər iki dildə xitablar leksik-semantik cəhətdən zəngin mənaya malikdir.

Xitabları leksik-semantik cəhətdən üç qrupda birləşdirmək olar: 1. Şəxs adı bildirənlər; 2. Başqa canlı adı bildirənlər; 3. Cansız əşyaların və mücərrəd anlayışların adını bildirənlər.

I. Şəxs adı bildirənlər. Bu xitablara ingilis və Azərbaycan dillərində daha çox rast gəlinir. Belə ki, danışanı dinləmək, onun suallarına cavab vermək insana xas olan xüsusiyyətdir. Şəxs adları müraciət formaları sistemində xitab rolunda mərkəzi yeri tutur. Buna görə də universaldır, belə ki, bütün sosial qruplar tərəfindən işlədilir.

Şəxs adı bildirən xitablar leksik-semantik cəhətcə müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də şəxs adı bildirən xitabları leksik-semantik cəhətdən iki qrupa bölmək olar: 1. Bir şəxs bildirən xitablar; 2. Bir neçə şəxs bildirən xitablar.

1. Bir şəxs bildirən xitablar. Bu xitablar dinləyənin vəziyyətindən asılı olaraq üç yarım qrupa bölünür:

a) Bilavasitə şəxs bildirən xitablar; b) Bilvasitə şəxs bildirən xitablar; c) Danışanın özünü bildirən xitablar. Burada müraciət 2-ci şəxsə aid olur.

a) Bilavasitə şəxs bildirən xitablar. Bu qrup leksik cəhətdən müxtəlif olur: 1) şəxsin xüsusi adını; məsələn: *Yes, Mr. Morqanthal, I think so!* 2) şəxsin qohumluq və ailə münasibətini; məsələn: *Oh mum, let me stay up!* 3) şəxsin cinsə görə əlamətini; məsələn: *Come here, boy!* 4) şəxsin hərbi rütbəsini; məsələn: *I must tell you, admiral!* 5) şəxsin daşdığı vəzifənin adını; məsələn: *Captain, may I say?* 6) şəxsin peşə, sənət və ixtisasını; məsələn: *Oh, doctor!* 7) şəxsin yaşını; məsələn: *My little girl!* 8) şəxsin zahirə əlamətini; məsələn: *You, tall man!* 9) şəxsin xasiyyətini, əlamətini, xasiyyətlə əlaqəli olan iş görmə bacarığını; məsələn: *Come here, loiterer.* 10) şəxsin yer münasibətinə görə qonşuluq, yaxınlığını; məsələn: *Indeed, neighbour.* 11) şəxsin ictimai vəziyyət, həmrəylik, sənət dostluğunu; məsələn: *As you wish, comrade.* 12) şəxsin dini adını; məsələn: *O holy father.* 13) şəxsin müəyyən zaman daxilində məşğuliyyətini; məsələn: *You and I, my dear reader!*

II. Digər canlı varlıqların adını bildirən xitablar. Canlı varlıqların adını bildirən xitablar insan adını bildirən xitablardan fərqlənir, çünki danışanı eşitmək və ona cavab vermək insana xasdır. Canlı varlıqlar da insanı eşidir, lakin ona cavab verə bilmir. Danışan canlıyı danışdırmaq üçün çıxış yolunu onu insan kimi canlandırmaqda görür. Canlı varlıqlara edilən xitabın əsas vəzifəsi ifadənin təsirini çoxaltmaq, bədiiliyi artırmaqdır. Buna görə də canlı varlıqların adını bildirən xitablara daha çox bədii ədəbiyyatda rast gəlmək olar.

Canlı varlıqların adını bildirən xitablar leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı mənə növlərinə rast gəlinir:

1) Ev heyvanlarının adını bildirən xitablar. a) Ümumi ad bildirən xitablar: *Old Mother Goose, don't go further* (R.Scarr). *Harda var axtaraq düşməni, atım! Onları vaxt ikən gör, tanı, atım!* (S.Vurğun). *Mələmə, ey quzum, mələmə təkə, Canıma od düşür sən mələdikcə* (O.Sarıvəlli). b) İnsan tərəfindən heyvanlara verilmiş ləqəbi bildirən xitablar: *Malabar! Malabar! Did I say Malabar, mother?* (K.N.Bagha). *Boz at, səni sərt tövlədə bağlaram, Ayağına qızıl-gümüş nallaram* (S.Rüstəm).

2) Əhliləşməmiş heyvanların adını bildirən xitablar: *Little bear, I'm going to get you* (R.Scarr). *Dolaşma sıldırım sal qayalıqda, Daşlar ayağını əzər, maralım* (M.Müşfiq). *Dovşan, dovşan, a dovşan, Qaçma dayan, a dovşan* (A.Şaiq).

3) Quş adı bildirən xitablar: a) Ümumi növ adı bildirən xitablar. Belə xitablar hər iki dildə əzizləmə mənalı müxtəlif təyinlərlə birlikdə işlənir: *My brother birds, happy landings!* (R.Bach). *Quşlar, köçəri*

quşlar, Niyə tərk edirsiniz bizim bu yeri, quşlar?! (M.Rahim). Quşlar, quşlar, a quşlar, Qaranquşlar, a quşlar, Quşlar, uçub getməyin, Məni qəmgin etməyin (A.Səhhət). Bir zaman havada qanad saxlayın, Sözüm vardır mənim sizə, durnalar (Vaqif).

III. Cansız əşyaların və mücərrəd varlıqların adını bildirən xitablar. Cansız əşyaların adını bildirən xitablar insanı eşitməyə qadir deyil. Lakin, bununla belə danışan öz hisslərini ifadə etmək üçün cansızlara da müraciət edir. Belə xitablarda cansızlara müraciətdə leksik-semantik cəhətcə danışan dinləyəndən cavab gözləmir. Bunlar ritorik xitablar adlanır. Belə xitablardan ifadənin təsirini qüvvətləndirmək üçün istifadə olunur.

Cansız əşyaların adını bildirən xitabları leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı mənə qruplarına ayırmaq olar: 1) coğrafi adlar; *Ayrılarımı könül candan? Azərbaycan! Azərbaycan!* 2) zaman adları; *Ay xoşbəxt, xoşbəxt gecə.* 3) planet adları; *Parılda, parılda, kiçik ulduz!* 4) çalğı alətlərinin adını bildirən xitablar; *Vur, nağara!* 5) mücərrəd anlayışların adını bildirən xitablar. *Ah, ölən məhəbbət!* Bu mənalarla yanaşı xitabların bir hissəsi təbiətə müraciətdə də işlənir.

İngilis və Azərbaycan dillərində danışanın münasibətini bildirən xitabları aşağıdakı qruplara bölmək olar.

1. Azərbaycan dilində əzizləmə mənası yaradan xitablar 1) kiçiltmə, əzizləmə mənalı şəkilçilər vasitəsilə, 2) *can* sözü ilə, 3) birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə, 4) əlavə vasitə ilə, 5) bənzətmə, oxşatma mənalı müxtəlif sözlərlə əmələ gəlir.

2. Hörmət mənası bildirən xitablar. Hörmət mənasını bildirmək üçün ismin əvvəlində *dear* sözünü işlədərək hörmət mənası bildirən xitabları əmələ gətiririk. Məsələn: *Thank you, dear lady (C.Cussler)* "Çox sağ olun, əziz xanım. Azərbaycan dilində isə bəzən şəxsin adı + *ata, ana, bacı, qardaş* kimi sözlər hörmət mənası ifadə edə bilər. Bu sözlər də xüsusi adlardan sonra işlədilir. Məsələn: *Laləzar bacı, bağışlayın ki, bixaxt sizi narahat etdim (Q.Musayev).*

3. Nifrət mənası bildirən xitablar. İngilis dilində bu mənayı yaratmaq üçün mənfi mənalı sözlərdən və oxşatma, bənzətmə xitablarında istifadə olunur. Məsələn: a) Mənfi mənalı sözlərlə nifrət bildirən xitablar: Məsələn: *Qoca. Ah cəllad, bimürvət! İndi qulaq as, Süleyman dünyası sənə də qalmaz (S.Vurğun).* b) Oxşatma, bənzətmə sözləri ilə nifrət bildirən xitablar. Canlı və cansızlara aid xüsusiyyətlər insana şamil edilərək nifrət mənası əmələ gətirilir.

Azərbaycan dilində bu cür xitablardan bədii ədəbi dildə daha çox istifadə olunur. Məsələn: Ax, qoca tülkü, sən ki, aylarla xəstə olardın, bəs bu gün hansı cəhənnəmdən gəlib çıxdın (H.Mehdi).

4. Söyüş mənası bildirən xitablar. İngilis dilində belə xitablarda həm söyüş, həm də nifrət özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Belə xitabları iki yerə: a) söyüş mənası bildirən və b) söyüş-nifrət mənası bildirən xitablara ayırmaq olar. Birinci qrupda söyüş mənası, ikinci qrupda isə nifrət mənası daha güclüdür.

5. Kədər bildirən xitablar. Bu mənə ingilis dilində *o, oh* nidalarının, *poor* sözünün köməyi ilə meydana gəlir. Burada intonasiya, tələffüz də böyük rol oynayır. Məsələn: *Poor boy, come here!* Yazıq oğlan, bura gəl!

6. Təəccüb bildirən xitablar. Bu xitablar da nidaların köməyi ilə əmələ gəlir. Təəccüb bildirən xitabları a) təəccüb; b) təəccüb-sevinc adı ilə qruplara bölmək olar.

7. Hədə bildirən xitablar. Bu mənə ingilis dilində *you* əvəzliyi ilə, Azərbaycan dilində isə *ey* nidasının köməyi ilə əmələ gəlir. *Ey* nidası bəzən xitabdan əvvəl, bəzən də sonra gəlir. Məsələn: *Give up your keys, you silly old man!* "Açarları at, axmaq qoca kişi".

8. Məzəmmət bildirən xitablar. Bu mənə mənfi mənalı sözlərin köməyi ilə meydana çıxır. Məsələn: *Bəs indiyəcən mənə niyə tanışlıq verməmişsən, ay zalım!*

9. Müraciət məqamında işlənən xitablar: *Atam, anam, çıx get!*

II yarımbölmədə xitabların qrammatik ifadəsi araşdırılır. Xitabın ifadə vasitələri müxtəlifdir. O, ən çox şəxs bildirən isimlərlə ifadə olunur. Digər nitq hissələri xitabın yerində işlənsə, onlar mütləq isimləşməlidir. Bu cəhətdən xitab cümlə üzvlərinə yaxınlaşır, lakin onun öz məqsəd və vəzifələri onu cümlə üzvlərindən ayırır.

Xitabları ifadə vasitələrinə görə iki qrupa bölmək olar:

1. Morfoloji kateqoriyalarla ifadə olunan xitablar

2. Sintaktik kateqoriyalarla ifadə olunan xitablar

Morfoloji kateqoriyalarla ifadə olunan xitablar. Morfoloji kateqoriyalardan isim, sifət, say, əvəzlik, nida, feli sifət, bəzən bağlayıcı, məsdər və modal sözlər xitab vəzifəsində işləyə bilər.

Xitabın isimlə ifadəsi. İsim maddi varlıqların və mücərrəd varlıqların adını bildirir, xitab da bunlara müraciət edir. Xitab ismin bütün məna növləri ilə ifadə edilir. 1). Xüsusi isimlərlə: *Happy birthday, Clarice!* (Th.Harris). *Zakir, orada Kərim əmiyə də ki, adamlarını götürüb gətirsin* (S.Rəhman). 2). Ümumi isimlərlə: *Close your mouth,*

lady! (C. Cussler). *Mən səni min dəfə görmüşəm azı, Görmək istəyirəm yenə bənövşə* (O.Sarıvəlli). 3). Konkret isimlərlə: *Liz loves you, grandpa* (C.Cussler) *İnsan! Ömr eləsən yüz min il yəqin, Tükənməz yenə də yaşamaq eşqin* (M.Rahim).4). Mücərrəd isimlərlə: *Say, my spirit!* (D.Hagberg) *Ey könül beşiyi böyük məhəbbət, Sənin də qədrini bilməyənlər var* (S.Vurğun).

Xitabın sifətlə ifadəsi. Sifətin xitab kimi işlənməsi üçün onun substantivləşməsi lazımdır. Substantivləşən sifətlərə ingilis dilində a) zahiri əlamət; b) xasiyyət; c) müəyyən əlamət və keyfiyyət bildirən xitabları, Azərbaycan dilində isə bura həm də rəng bildirən xitabları da aid etmək olar.

a) Zahiri əlamət bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar: *Hey, shorty, stop talking!* (A.Hailey). *Ey mehriban baxışlı, sona sığallı, Nə gözəldir səndə o qara tellər* (M.P.Vaqif).

b) Xasiyyət bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar: *You must go away, the silly little fool* (Trackeray). *Girirsən bir sərin bağa, Atılırsan şax budağa, Başlayırsan doğramağa, İnsafa gəl, insafa gəl, Sən, ey dəcəl!* (Z.Cabbarzadə).

c) Mücərrəd əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar: *Poor girl, you must go away! Söz burada qalsın, bəxtəvər, baxtın açılıb, xəbərdən xəbərin varmı?* (Mir Cəlal).

ç) Rəng bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar: Məsələn: *Black boy, don't speak! Sən, ey gözü qaram, qaşı kamanım, Zeynal deyər aman sənin əlindən* (Z.Cabbarzadə)

Xitabın sayla ifadəsi. Saylar da substantivləşəndən sonra xitab vəzifəsində işləyə bilər. Sayın bütün növlərini xitab vəzifəsində işlətmək olar. Sayın xitab kimi işlənməsinə daha çox canlı danışiq dilində rast gəlirik, bədii ədəbiyyatda çox nadir halda təsadüf edilir. Sayla ifadə olunan xitabları iki yerə a) miqdar sayları ilə və b) sıra sayları ilə ifadə olunanlara ayırmaq olar. Məsələn: *You two, stop* (Trackeray) *Beşincilər, sıraya düzülün!*

Bu yarım bölmədə xitabın əvəzliliklərin müxtəlif növləri ilə, nidalarla və s. ilə ifadəsinə dair geniş məlumat verilir.

2. Sintaktik konstruksiyalarla ifadə olunan xitablar. Xitablar sintaktik konstruksiyalarla da ifadə olunur. Sintaktik konstruksiyalar ismi və feli birləşmələri əhatə edir.

1) İsmi birləşmələrlə ifadə olunan xitablar: *On the contrary, old friend* (E.Segal). *Good-bye, my son* (A.Sillitoe). *Əlvida, qərib dost. Mən sənə bir qəhrəman kimi səcdə edirəm* (Q.Musayev). *Yoxdur, ey*

atam balası, yoxdur (S.Rəhman). Səsinə kəs, Həcərin qızı (S.S.Axundov).

Dissertasiyanın "Xitabın strukturu, cümlədə yeri, intonasiyası və onlarda durğu işarəsi" adlanan III fəslində ingilis və Azərbaycan dillərində xitab struktur, intonasiya baxımından qarşılaşdırılır, cümlədə xitabın yeri və xitablarda durğu işarələri barədə məlumat verilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində xitabları tərkibcə sadə, genişlənmiş və həmcins xitablara bölmək olar:

1. Sadə xitablar. Bunları bir sözdən ibarət olan xitablara və eyni sözün təkrarından ibarət olan xitablara bölmək olar: *The time has come, Commendator* (Th.Harris). *Sərvinaz, ümumi məsələni şəxsi məsələyə qatma!* (Ə.Vəliyev). *Dad, dad, Listen to me!* (H.Lee). *Oh dear! Oh dear - said Callaghan, but he didn't cry* (O'Hara). *Susanna, Susanna, sən nə qədər gözəlləşmişsən* (Q.Musayev). *Ay İmran, ay İmran, camaatı özünə güldürmə* (Ş.Qurbanov).

2. Genişlənmiş xitablar. Genişlənmiş xitablar tərkibcə iki və daha artıq sözdən ibarət olur: *Do, my friend* (Shakespeare) *On the contrary, old friend* (E.Segal). *Poor Kit, Poor Kit, you mustn't come* (Ch. Dreiser). *My wife, my liege! I shall beseech your highness* (Shakespeare). *O! My dear mother, do I see you living* (Shakespeare) *Qara torpaq! Qara torpaq! Sənin dərdin nə böyükdür!* (S.Vurğun). *Karvan bulud, karvan bulud, Gurlayırsan belə nədən?* (N.Rəfibəyli). *Ey ömür yoldaşım, ey can sirdaşım, Bayaq söylədiyən o töhmətlərə İndi nə deyirsən?* (S.Vurğun). *Vətən torpağının qəhrəman oğlu, Sənin vicdanın da, qüvvətin də var!* (S.Vurğun).

3. Həmcins xitablar. Danışan bəzən bir şəxsə deyil, bir neçə şəxsə müraciət edir. Bu zaman o ya həmin şəxslərin adını deyir, ya da həmin şəxslərin əlamətlərinin adını çəkməli olur. Danışan bu adları təkrar edərkən bu adlar bir-biri ilə ya tabesizlik əlaqəsi ilə, ya birləşdirici intonasiya ilə, ya da tabesizlik bağlayıcısı ilə bağlanaraq sadalayıcı intonasiya ilə tələffüz edilir. Həmcins xitablar quruluşca həm müxtəsər, həm də genişlənmiş olur: *Ay Qəmə, ay Xalidə, ay Sevil. Uzun olsun ömrünüz. Joseph and Fred, are you here?*

Xitabın cümlədə yeri. Xitabın cümlənin müxtəlif yerlərində (əvvəlində, ortasında və sonunda) işlənməsi danışanın fikrindən, məqsədindən, cümlənin təsir qüvvəsindən və müraciət obyektinə münasibətindən asılıdır.

Danışan dinləyənin diqqətini cəlb etmək üçün ona müraciət edir. Belə vəziyyətdə işləndikdə xitablar çağırış xarakteri daşıyır və

cümlənin əvvəlində işlənir. Əgər danışan dinləyənin adı, sənəti və ya digər bir əlaməti ilə deyil, irəli sürdüyü fikirlə maraqlanırsa, xitab ya cümlənin ortasında, ya da sonunda işlənir. Belə vəziyyətdə danışan dinləyəni oyatmaq, onu dinləməyə hazırlamaq fikrində deyil. O, dinləyənin diqqətini özündə saxlamaq vəzifəsini yerinə yetirir. Bu zaman xitabın leksik mənası zəifləyir.

Əmrlərdə, çıxış və məruzələrdə, çağırış və şüarlarda, müraciət və məktublarda xitablar cümlənin əvvəlində işlənir. Məsələn:

Dear Forsyte! The construction of your house being now completed and my duties as an architect have come to an end (J. Galsworthy). *Əziz bacım Dilkuşa! Sənə belə məktub yazdığımıza görə üzr istəyirəm* (Ə.Vəliyev).

Danışanın diqqətini özündə saxlamaq üçün xitablar cümlənin ortasında və sonunda işlənir: *You and I, my dear reader, may drop into this condition one day* (Trackeray). *Mən indi, professor, elmi tədqiqatımı təcrübə ilə başlamaq üçün bir neçə il işə getmək istəyirəm* (S.Rəhimov). *Siz, vətəndaş Mindilov, gedin işinizi təhvil verin, daha bəsdir* (S.Rəhman).

Xitabların intonasiyası. İngilis və Azərbaycan dilində xitabların intonasiyası problematik məsələlərdən biridir. Azərbaycan dilində Y.M.Seyidovun¹ və A.Aslanovun² qeydlərini çıxmaq şərti ilə xitabların intonasiyası haqqında heç nə deyilməmişdir.

Şifahi nitqdə xitablar xüsusi intonasiya ilə deyilir, lakin bu öz əksini yazıda tapa bilmir. Xitabın intonasiyası onun cümlədə tutduğu mövqedən asılıdır. Cümlənin əvvəlində gələn xitabla, ortasında və sonunda gələn xitabın intonasiyasında xeyli fərq nəzərə çarpır.

Xitablarda durğu işarəsi. Yazılı və şifahi nitq bir-biri ilə əlaqəlidir. Şifahi nitq nə qədər normallaşdırılıbsa, bir o qədər onun normalarının ənənəsi dərinləşir və bir o qədər də yazılı nitqin ona təsirini azaldır.

Xitablar cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girə bilmir və danışanın yürütdüyü fikirdən asılı olaraq cümlənin həm əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda işlənir.

Xitablarda durğu işarəsi onların cümlədə tutduğu yerindən və intonasiyadan asılıdır. Cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda gələn

¹ Seyidov Y. Azərbaycan dilində xitab S.M.Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərləri" Bakı.1955. № 2, s. 49-52.

² Aslanov A.Ə., Xitab. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, AzSSR EA-nın Nəşriyyatı. Bakı, 1959, s. 314-319.

xitablarda durğu işarələrinin işlənməsi barədə dissertasiyada geniş məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. Xitablar ismin adlıq hal formasında olur. Xitablar formaca üçüncü, məzmunca ikinci şəxsədir. Xitabların qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlana bilməməsi onun nə bildirməsindən – çağırış, müraciət xarakterindən asılıdır. Xitabların başlıca vəzifəsi dinləyəni dinləməyə hazırlamaq, onun diqqətini nitqə cəlb etmək, ikinci vəzifəsi bədii təsvir vasitəsi yaratmaq, ifadəni aydın və səlis etmək, fikrin kimə məxsus olduğunu göstərməkdən ibarətdir.

2. Cümlə üzvləri ilə məntiqi əlaqəsinə görə xitablar iki yerə bölünür: a) cümlə üzvləri ilə şərti ekvivalent olan xitablar; b) cümlə üzvləri ilə şərti ekvivalent olmayan xitablar. Cümlə üzvlərindən hər hansı biri ikinci şəxslə bağlı olarsa və ya ikinci şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunarsa, xitab həmin üzvlə şərti ekvivalent olur. Xitablar mübtəda, xəbər və tamamlıqla şərti ekvivalent olur. Xitablar təyin və zərfləklə şərti ekvivalent olmur. Xitabın cümlədən atılması nəticəsində cümlə bədii cəhətdən zəifləyir, fikir çatışmazlığı meydana gəlir.

3. Xitablar leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə şəxs adını, digər canlıların adını, cansız əşyaların və mücərrəd anlayışların adını bildirir. Bununla yanaşı, onlar danışanın dinləyəne münasibətini də bildirir. Bu münasibət dinləyenin işindən, əməlindən, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən asılı olaraq əzizləmə, hörmət, nifrət, kədər, təəccüb, hədə, məzəmmət, çağırış və müraciət mənalarını yaradır. Dildə şəxs adı bildirən xitablar xitabın başqa növünə nisbətən daha çox işlənir. Şəxs adı bildirən xitablar leksik-semantik cəhətdən iki böyük qrupa, qruplar isə bir neçə yarımqrupa bölünür.

4. Hər iki dildə danışan əhval-ruhiyyəsindən asılı olaraq öz-özünə müraciət etməsi ilə əlaqədar, ümumi qayda – xitabın ikinci şəxs bildirməsi qaydası pozulmur. Danışan özünü özgələşdirir və özü özünə müraciət edir. Bu, çox vaxt ritorik cümlələrdə, monoloqlarda, şeirdə işlənir. Şəxsə aid xitablar, əsasən, müraciət xarakteri daşıyır. Digər canlı və cansızların adını bildirən xitablar bədii xitablar adlanır.

5. Hər iki dildə xitablar həm morfoloji (nitq hissələri), həm də sintaktik (söz birləşmələri) kateqoriyalarla ifadə olunur. Nitq hissələrindən isim, sifət (onların mənə növləri), say (miqdar, sıra), əvəzliliklər (ikinci şəxs əvəzlilikləri, *filan*, *filankəs* qeyri-müəyyən əvəzlilikləri, yiyəlik məzmunu verən əvəzliliklər), xitab vəzifəsində işlənə bilər.

Sintaktik kateqoriyalardan ingilis dilində birinci komponenti sifət, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, birinci komponenti əvəzlik, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, Azərbaycan dilində birinci, ikinci, üçüncü növ ismi söz birləşmələri, feli sifət tərkibləri, sabit söz birləşmələri xitab vəzifəsində işlənir.

6. Xitablar tərkibcə üç qrupa bölünür: sadə, genişlənmiş və həmcins. Genişlənmiş xitablar öz xüsusiyyətinə görə dörd qrupa bölünür: a) ikikomponentli xitablar; b) çoxkomponentli xitablar; c) təyinlər vasitəsilə genişlənmiş xitablar; ç) əlavələr vasitəsilə genişlənmiş xitablar.

Sinonim söz birləşməsi ilə ifadə olunan xitabları həmcins adlandıрмаq olmaz, çünki belə söz birləşmələrinin tərəfləri eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsidir.

Həmcins xitablar quruluşca müxtəsər və genişlənmiş olur. Danışanın dinləyənlərə münasibətindən asılı olaraq həmcins xitabların bəzisinin təyini olur, bəzisinin olmur. Həmcins xitabların sıralanması cümlə üzvlərinin sıralanmasına uyğundur. Həmcins xitablar yuxarıdan aşağıya, aşağıdan yuxarıya doğru, keçmişdən gələcəyə doğru sıralanır. Həmcins xitablardakı ümumiləşdirici sözlər ümumidən xüsusiyyə, xüsusidən ümumiyyə doğru gedir.

7. Xitabın cümlədəki yeri danışanın fikrindən asılıdır: Əmr, çıxış və məruzələrdə, çağırış və şüarlarda, müraciət və məktublarda xitablar dinləyeni oyatmaq, onu dinləməyə hazırlamaq vəzifəsini yerinə yetirdiyindən cümlənin əvvəlində gəlir; Danışan dinləyənin diqqətini özündə saxlamaq məqsədi güddükdə xitab cümlənin ortasında – nəzərə çatdırılan sözdən sonra, danışanın yürütdüyü fikri maraqlandırdıqda isə cümlənin sonunda işlənir. Hər iki vəziyyətdə xitabın leksik mənası zəifləyir.

8. Xitabların intonasiyasının hərtərəfli öyrənilməsi nitq mədəniyyəti üçün qiymətlidir. Xitabların intonasiyası onun cümlədəki yerindən asılıdır: a) Cümlənin əvvəlində gələndə xitablar nisbətən alçaq tonla deyilir, adi çağırış intonasiya ilə tələffüz edilir. Hiss-həyəcanla bağlı olan xitablarda yüksək çağırış intonasiyası olur; b) Cümlənin ortasında gələn xitabların intonasiyası cümlənin ümumi intonasiyasının təsirinə məruz qaldığından alçaq tonla, lakin cümlənin intonasiyasından yüksək tələffüz edilir; c) Hər iki dildə sonda gələn xitabın intonasiyası cümlənin növündən asılı olur. Sual cümləsinin sonunda xitab sual intonasiyası ilə, nəqli cümlənin sonundakı xitab alçaq intonasiya ilə,

nida cümləsinin sonundakı xitab isə yüksək – “yarı-çağırış” intonasiyası ilə tələffüz edilir.

9. Xitablardakı durğu işarələri onların cümlədəki yerindən və cümlənin intonasiyasından asılı olur.

Dissertasiyanın əsas məzmununu dərc olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Xitabın ingilis və Azərbaycan dilində mövqeyi. // Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2007, № 1, s. 19-26.

2. Vokativ cümlə. // Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2007, № 5, s. 404-411.

3. Xitabın cümlədə yeri. // Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2007, № 8, s. 49-53.

4. Xitablarda durğu işarəsi. // Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2008, № 1, s. 156-160.

5. Xitabın canlı və cansız varlıq adı bildirən sözlərlə işlənməsi. // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), BDU nəşriyyatı, Bakı, 2007, № 3 (57), s. 29-30.

6. İngilis və Azərbaycan dillərində xitabın qrammatik ifadəsi. // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), BDU nəşriyyatı, Bakı, 2007, № 5 (59), s. 76-77.

7. Обращения, выраженные морфологическими категориями (на материалах азербайджанского и английского языков). // Вопросы филологических наук, Москва 2009, № 1 (35), с. 76-81.

8. Xitabın leksik-semantik xüsusiyyətləri // AZMİU-nun professor-müəllim heyətinin və aspirantların elmi konfransının materialları. II hissə. Xarici dillər, Bakı, 2010, s. 217-218.

DIRECT ADDRESS IN THE LANGUAGE

(on the materials of the English and Azerbaijan languages)

SUMMARY

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusions and a list of used literature.

The Introduction substantiates the choice of the theme and its topicality, defines the aims and tasks of the research, and formulates its novelty, theoretical and practical significance.

The First Chapter deals with the history of the research of the direct address and the positions of direct address in the English and Azerbaijan languages. Thoughts about direct address that are touched upon in works devoted to the investigations of the syntactical structure of English and Turkish languages, including Azeri as well, have been looked through in the thesis. The main function of direct address is to prepare the listener to listen. This chapter is dedicated to the investigation of sense kinds of vocative sentences.

The Second Chapter reflects lexico-semantic peculiarities of direct address and grammatical expressions. All kinds of direct address are researched here and sufficient of its usage in both languages are illustrated there. Here both morphological and syntactical categories of direct address have been spoken about.

The Third Chapter deals with the components of direct address. Simple, extended and homogenous direct addresses are mentioned here. This chapter investigates the place of direct address in a sentence, its intonation and punctuation in them.

The Conclusion summarizes the results of the investigation.

The dissertation reaches its end with a list of the used literature.

ОБРАЩЕНИЕ В ЯЗЫКЕ

(по материалам английского и Азербайджанского языков)

РЕЗЮМЕ

Диссертация называется «Обращение в языке» (на основе материалов Азербайджанского и английского языков) и состоит из введения, трех глав, заключений и списка использованной литературы.

В введение говорится о важности исследования обращения в обоих языках – английском и Азербайджанском.

Первая глава диссертации называется «Из истории исследования обращения и расположение обращения в английском и Азербайджанском языках».. В диссертации рассматриваются мнения высказанные об обращении в научных работах посвященных исследованиям синтаксической структуры английского языка, а также турецкого языка, в том, числе и Азербайджанского. Основная задача обращения подготовить слушателя к слушанию. Эта глава посвящена видам означения вокативных предложений.

Вторая глава называется «Лексико–семантических особенностях обращения и грамматическое выражение обращения». Здесь исследуются все виды обращения и приводятся достаточно примеров к использованию обращений в обоих языках.

Третья глава называется «Грамматическое выражение обращения и состав обращения». В этой главе говорится об обращениях выраженные морфологическими, а также синтаксическими категориями. Здесь дается информация о простых распространенных и однородных обращениях, исследуются место расположения обращения в предложении, ее интонация и знаки препинания в обращениях.

В заключении указывается на определении способов выражения обращения, расположение в предложении особенности его использования и отражаются выявления способов и формы выражения английских обращений в Азербайджанском языке или же наоборот – Азербайджанских обращений в английском языке.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

АЛИЕВА САЛЬМИ САЛЕХ кызы

ОБРАЩЕНИЕ В ЯЗЫКЕ

(на основе материалов Азербайджанского и английского языков)

Специальность: **10.02.19 – Теория языков**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологических наук**

БАКУ – 2010